

ŠALUTINIAI KIRČIAI VAKARŲ AUKŠTAIČIŲ KAUNIŠKIŲ TARMĖJE

Asta KAZLAUSKIENĖ

1. Apie bendrinės kalbos ir vakarų aukštaičių kauniškių šalutinius kirčius jau seniai kalbama (Girdenis, 1968, 141; 1971b, 206; Girdenis, Rosinas, 1974, 195; Girdenis, 1978, 75–76)¹. Tiesa, būta mėginimų paneigti šio kirčio egzistavimą minėtoje tarmėje (Grinaveckis, 1975, 195). Tačiau vėlesni audiciniai eksperimentai (Kosienė, Girdenis, 1979, 54–55) įrodė, kad kauniškiai skiria žodžių formas su niekada nekirčiuojamomis galūnėmis nuo žodžių su galūnėmis, galinčiomis turėti kirtį, pvz.: *sėdi* (es. l. vns. 3 a.) „sėdi“ ir *'sė,di* (es. l. vns. 2 a.) „sėdi“; *kó'jo's* (dgs. vard.) „kojos“ ir *'kó'jo's* (vns. kilm.) „kojos“. Kitu audiciniu eksperimentu A. Girdenis ir A. Pupkis (1994, 88–89) atkreipė dėmesį į tai, kad lietuviai (ypač vakarinės šnekos), negirdėdami ilgesnio žodžio kirčiuoto skiemens, kirčiuotais laiko antrąjį prieškirtinį ar pokirtinį skiemenį. Vadinasi, šie skiemenys kalboje labiau išryškinami nei prieškirtiniai ar pokirtiniai.

Nors audiciniai eksperimentai yra tikrai gera pradžia tolesnei rimtai šio reiškimo analizei, tačiau iki šiol tokių tyrimų taip ir neatsirado. O kad tai vis dar neišspręsta problema, labai akivaizdžiai rodo tarmių tekstai: sistemingiau šalutinius kirčius žymi tik A. Girdenis (1990–1993, 813–1200), pvz., *nù i_vlens pasi'skõ'li, no iš_ki-to. pini'gù || i_tas ,isi'ké'le. to.lí'n | o_šls pallko' jė'm skaitka kaltas ||* (Bagotoji). Ž. Urbanavičiūtės-Markevičienės ir V. Grinaveckio (1992, 159–232) kauniškių tarmės tekstuose jie nežymėti².

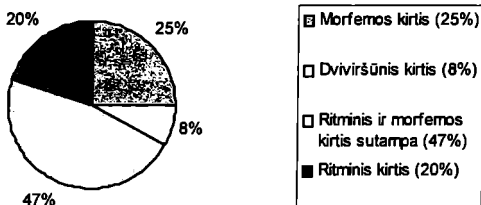
Analizuojant kauniškių tarmės balsių kiekybę (Kazlauskienė, 1998c), susikauptė nemažai instrumentiniai tyrimais paremtų duomenų, liudijančių tokio kirčio buvimą. Vieni jų yra akivaizdūs ir neabejotini įrodymai, kiti gali būti tolesnių tyrimų pradžia. Visi tie faktai įdomūs (drįsčiau teigti, ir objektyvūs) todėl, kad gauti tiriant visai kitus dalykus, galima sakyti, be išankstinės nuostatos, t.y. neturint tikslo įrodyti ar paneigti šalutinio kirčio buvimą.

¹ Kad žemaitčiai turi tokius kirčius, neabejojama (Salys, 1946, 20–21; Zinkevičius, 1966, 42–45; Girdenis, 1966, 58–60; 1968, 141–142; 1971a, 22–24; Grinaveckis, 1973, 39–127; Girdenis, Rosinas, 1974, 193; Bukantis, 1983, 14–23; Atkočiaitytė, 1997, 5–6).

² Šalutiniai kirčiai nežymėti ir dabar išleistoje labai vertingo ir reikalingo Ž. Markevičienės parengto aukštaičių tarmių tekstų rinkinio pirmojoje dalyje (1999), skirtoje rytinės ir pietrytinės Aukštaitijos dalies tarmėms.

Nustatyta, kad pietinių vakarų aukštaičių tarmėje nekirčiuoti ilgieji balsiai trumpinami (Kazlauskienė, 1998b, 69–76). Tačiau klausantis gyvos šnekos, įrašų ir kompiuterine programa analizuojant balsius, pastebėta, kad trumpinimo laipsnis nėra vienodas. Kad tai ne atsitiktinis dalykas, įsitikinta atidžiau peržiūrėjus A. Girdenio iššifruotus pietinių vakarų aukštaičių tarmių tekstus (1990–1993, 813–1200). Ten nekirčiuotoje pozicijoje ilgieji balsiai žymimi dvejopai: kaip ilgieji ir kaip pusilgiai. Kaip ilgieji šie balsiai dažnai žymimi tada, jei skiemuo gauna šalutinį kirtį. Vadinasi, balsių kiekybė gali būti vienas šalutinio kirčio buvimo požymių. Ji ir analizuojama šiame darbe.

2.1. Preliminariai hipotezei suformuoti, t. y. nustatyti, kokie ir kuriuose žodžiuose ar žodžio formose gali būti šalutiniai kirčiai, naudotasi minėtais A. Girdenio kruopščiai iššifruotais pietinių vakarų aukštaičių tarmės tekstais iš 9 vietų: Alvito, Bagotosios, Gižų, Išlaužo, Kalvarijos, Lukšių, Pilviškių, Šakių, Vištyčio. Tai būtina pasakojimai ir pasakos. Analizuotų tekstų apimtis – 387 mokyklinio sąsiuvinio ranka rašyti lapai³. Visi pavyzdžiai (1984 skirtingų žodžių) surašyti į atskiras korteles ir bandyta juos klasifikuoti. Iš šių tekstų matyti, kad tiriamojoje tarmėje galimas trejetas šalutinis kirtis:

1 p a v . Šalutiniai kirčiai kauniškių tarmėje

Šalutinis **m o r f e m o s** kirtis, susidarantis afiksuose, iš principo galinčiuose turėti pagrindinį kirtį. Tai fonologinis kirtis, nes gali skirti kitais atžvilgiais vienodus žodžius ar jų formas.

Šalutinis **r i t m i n i s** kirtis – jį gauna ilgesnių žodžių kas antras priešskirtinis ar pokirtinis skiemuo. Tai nefonologinis kirtis, nes priklauso nuo pagrindinio kirčio ir neatlieka skiriamosios funkcijos.

D v i v i r š ū n i s kirtis – jį turi ilgieji priešpaskutiniai skiemenys prieš trumpą kirčiuotą galūnę.

³ Yra trys A. Girdenio iššifruotų vakarų aukštaičių kauniškių tarmės tekstų knygos (iš viso 1200 ranka rašytų mokyklinio sąsiuvinio puslapių). Šiame darbe naudotasi tik trečiąja. Dėkoju profesorui už galimybę pastudijuoti šiuos tekstus.

Labai dažnai šalutinis morfemos ir ritminis kirtis sutampa (beveik pusė visų rastų pavyzdžių, 47%, 939), tik morfemos kirtį galūnėje turi 25% (508) pavyzdžių, tik ritminį – 20% (388) ir 8% (149) pavyzdžių rasta su vadinamoju dviviršūniu kirčiu (žr. 1 pav.).

2.2.1. Iš A. Girdenio šifruotų pietinių vakarų aukštaičių tekstų matyti, kad dviviršūnį kirtį daugiausiai (53%) turi vienaskaitos vardininkas ir daugiskaitos galinininkas, pvz.: *ga'lvə* 'suka,si' „galva sukasi“ (Lukšiai); *pasi'pá.iňđ'jo* 'žmō'gūs „pasipainiojo žmogus“ (Pilviškiai); *liēpēl' atnēšt* 'kni'gās „liepė atnešt knygas“ (Kalvarija); *pasimam* 'rū'būs „pasiamam rūbus“ (Alvitas). Kitos formos su trumposiomis galūnėmis – vienaskaitos įginininkas, vietininkas, daugiskaitos vardininkas, esamojo laiko vienaskaitos 1 ir 2 asmenys, bevardė giminė, kai kurierieveiksmiai, pvz.: *su_māno* ' / 'tē'tēj / *ir_kalbē'jo* ' // „su mano tēte ir kalbėjo“ (Kalvarija); *sō'dēl* / *sukróvę* // „sode sukrovė“ (Alvitas); *kad_visīt dá* / *gi'vė* // „kad visi dar gyvi“ (Bagotoji); *o_āšl* / *skal' bū* // „o aš skalbiu“ (Alvitas); *namuk'ūs* / *labal' tō'li* / *tūri* // „namukus labai toli turi“ (Alvitas) – retesnės. Tai nieko keisto, nes vardininkas ir galinininkas dažniausiai lietuvių kalbos linksniai, tik vienaskaitos galinininkas ir daugiskaitos vardininkas šiuo atveju nėra aktualūs: mat pirmasis niekada neturi kirčio galūnėje, o antrasis – retai turi trumpąją galūnę.

2.2.2. Toliau norėta išsiaiškinti, kurias formas kauniškiai taria su šalutiniu morfemos kirčiu. Šalutinį galūnės kirtį gali turėti: 1) vienaskaitos vardininkas su galūnėmis -e, -a (14%)⁴, pvz.: *bo' bū.tē* „senelė“, *nak'vī.nē* „nakvynė“, *tē.tē* „tėtė“, *žė.mē* „žemė“, *lō'və* „lova“, *vá.r.nə* „varna“; 2) vienaskaitos kilmininkas su galūnėmis -ės, -os (13%), pvz.: *gá.tvēs* „gatvės“, *grá.bēs* „griovio“, *slė.nōs* „sienos“, *tē'vū* „tėvu“, *lō'və* „lova“; 4) vienaskaitos vietininkas su vienskieme galūne -e arba sutrumpėjusiomis dviskiemenėmis -oje, -ėje, -yje, -uje (9%), pvz.: *pūo.dē* „puode“; *šō'nē* „šone“; *klūo.nē* „kluone“, *viē.tó'j* „vietoje“, *žė.mē* „žemėje“; 5) daugiskaitos vardininkas su galūnėmis -ys, -ūs, -ai (4%), pvz.: *á.vi's* „avys“; 6) daugiskaitos kilmininkas su galūne -ų (16%), pvz.: *dū.rū* „durų“, *kař.tū* „kartų“, *ma'šl.nū* „mašinių“, *plī.tū* „plytų“; 7) daugiskaitos galinininkas (8%), pvz.: *grū'dūs* „grūdus“, *kó.jēs* „kojas“; 8) daugiskaitos naudininkas (8%), pvz.: *ši'šlēm* „šitiems“, *ká'l.kēm* „kalkėms“; 9) daugiskaitos įginininkas (1%), pvz.: *būlvė'm* „bulvėmis“, *kō'r.tō'm* „kortomis“; 10) daugiskaitos vietininkas (3%), pvz.: *grū'šē'se* „kriaušėse“, *piř.šūos* „pirštuose“; 11) bevardė giminė (8%), pvz.: *drē.grā* „drėgna“, *suñ.kū* „sunku“, *šil.tā* „šilta“; 12) sutrumpėjusi bendratis (5%), pvz.: *bū'df't* „budyti“, *skō.ll't* „skolyti“; 13) es. l. 1 a. (3%), pvz.: *gá'u.nū* „gaunu“, *spá'u.jū* „spjaunu“; 14) es. l. 2 a. (2%), pvz.: *ati'dúo.dl* „atiduodi“, *ne'mó.kl* „nemoki“. Kaip matyti iš tekstų, visos galūnės, galinčios turėti pagrindinį kirtį, paprastai kauniškių tarmėje tariamos su šalutiniu morfemos kirčiu, tik jų vartojimo dažnumas skiriasi: dažniausiai kalboje pasitaiko vienaskaitos vardininko, kilmininko ir daugiskaitos kilmininko šalutiniai galūnių kirčiai.

⁴ Čia skaičiuoti visi atvejai: kai atitinkama galūnė gauna tik morfemos kirtį ir kai morfemos kirtis sutampa su ritminiu.

Pokirtiniuose skiemenyse galimas ir ne galūnės šalutinis kirtis. Tiesa, tokių pavyzdžių analizuotuose tekstuose nėra daug (tik 6% visų pokirtiniuose skiemenyse esančių šalutinių kirčių). Visais atvejais toks morfemos kirtis sutampa su ritminiu kirčiu. Su tokiu kirčiu gali būti: a) sudurtiniai žodžiai, kurių pagrindinis kirtis pirmajame dėmenyje, o šalutinis antrajame, pvz.: *'bū.līve,kāšō*. „bulviakasio“, *devl'nez,dē'sim* „devyniasdešimt“, *vėje,vaĩ.kūs* „vėjaviaikūs“; b) priesaginiai žodžiai, jų pagrindinis kirtis šaknyje, o šalutinis priesagoje, pvz.: *'rá šti,nĩ.kui* „raštininkui“, *'ml'ke,lá.iis* „Mikelaitis“; c) priešdėliniai žodžiai, kai jų pagrindinis kirtis priešdėlyje, šalutinis šaknyje, pvz.: *'pė.rskai,čė.vo*. „perskaičiavo“, *'pė'rsi.gá.ndų* „persigando“.

Prieškirtiniuose skiemenyse galimas morfemos kirtis visada sutampa su ritminiu kirčiu⁵ – tik 7% visų prieškirtinių ritminių kirčių yra skiemenyse, negalinčiuose gauti morfemos kirčio. Beveik pusė (53%) visų prieškirtinių šalutinių kirčių kirčiuotų skiemenų yra priešdėliai arba sangražos afiksas, pvz.: *ąpsĩ'sũko*. „apsisuko“, *ap,sĩžũ'rė* „apsižiūrėjo“, *ątei'nũ* „ateinu“, *lšáu'gĩno*. „išaugino“, *i,sĩmie'gót* „išsimiegoti“, *nėa'clmenu* „neatsimenu“, *nu,sĩra'mlno*. „nusiramino“, *nũsi'skũst* „nusiskusti“, *pàda'rĩ'k* „padaryk“, *prągi.vą't* „pragyventi“, *prĩga'nĩ'si* „priganysi“, *sũsta'tĩ't* „sustatyti“, *įžra'klną* „užrakina“. Kaip matyti, šalutinį kirtį gali gauti visi priešdėliai, žinoma, išskyrus *per-*.

Prieškirtinis ritminis ir morfemos kirtis dar gali būti: a) priesagos vedinių šaknyje (18% visų prieškirtinių šalutinių kirčių kirčiuotų atvejų), pvz.: *darbi'nĩ'kai* „darbininkai“, *ąžė'rũkas* „ežeriukas“, *darži'nė* „daržinė“; b) sudurtinių žodžių pirmajame dėmenyje, kai pagrindinis kirtis antrajame, pvz.: *juodbė'rė'le* „juodbėrėle“, *gą'ra'dá,řũ* „geradarių“.

Trumpai apibendrinant, galima teigti, kad pietinių vakarų aukštaičių tarmėje šiek tiek dažnesni (58%) yra pokirtiniai šalutiniai kirčiu kirčiuoti skiemenys. Jie gali gauti:

a) morfemos kirtį galūnėje, t.y. pirmajame pokirtiniame skiemenyje (44% visų pokirtinių šalutinių kirčių kirčiuotų pavyzdžių);

b) ritminį kirtį antrajame pokirtiniame skiemenyje (29%), kuris dažnokai (beveik pusė visų ritminio pokirtinio kirčio pavyzdžių) yra morfemos kirčio negalinti gauti galūnė;

c) morfemos ir ritminį kirtį kartu (27%) antrajame pokirtiniame skiemenyje.

Prieškirtiniai skiemenys gali turėti: a) dviviršūnį (18% visų prieškirtinių šalutinių kirčių kirčiuotų pavyzdžių), b) ritminį kirtį, dažniausiai (75% visų prieškirtinių šalutinių kirčių kirčiuotų pavyzdžių) sutampantį su morfemos kirčiu.

3. Kad dar kartą įsitikintume, jog kauniškiai skiria šalutinius kirčius turinčias ir jų neturinčias formas, su esamojo laiko vienaskaitos 2 ir 3 asmens galūnėmis *-i*, vienaskaitos kilmininko ir daugiskaitos vardininko *-os*, *-ės* buvo atlikti ir du svokimo eksperimentai. Pirmajame dalyvavo dvi Vytauto Didžiojo universiteto studentės litu-

⁵ Prieškirtiniu morfemos kirčiu galima būtų laikyti ir tradiciškai vadinamąjį dviviršūnį kirtį: juk čia šalutinį kirtį gauna šaknies morfema, kuri kitose formose turi pagrindinį kirtį.

anistės: A. Savickaitė, kilusi iš Kudirkos Naumiesčio, ir V. Pavelčikaitė, kilusi iš Kybartų. Studentės klausėsi iškirptų izoliuotų formų, kurių trukmė toliau (4.1.1 skyrelyje) analizuojama. Iš 192 atsakymų teisingi 126 (65,6%). Įvertinus atsakymus *u* kriterijumi, galima teigti, kad tiriamosios formos skiriasi, nes $4,81 > u_{0,001} = 3,29$.

Antrasis audicinis eksperimentas atliktas su 25 Marijampolės rajono Igliaukos vidurinės mokyklos vyresnių klasių mokiniais. Diktorė, gimusi ir gyvenanti Igliaukoje, mokiniais perkaitė tokias poras: 'káu.k,ši (es.l. 2 a.) „kaukši“ – káu.kši (es.l. 3 a.) „kaukši“, 'sė,di (es.l. 2 a.) „sėdi“ – sė,di (es.l. 3 a.) „sėdi“, 'l'ngi (es.l. 2 a.) „tingi“ – l'ngi (es.l. 3 a.) „tingi“, 'stó,vi (es.l. 2 a.) „stovi“ – stó,vi (es.l. 3 a.) „stovi“, 'šá,kęs (vns. kilm.) „šakės“ – šá,kęs (dgs. vard.) „šakės“, 'ù,pęs (vns. kilm.) „upės“ – ù,pęs (dgs. vard.) „upės“, 'kæū,lęs (vns. kilm.) „kiaulės“ – kæū,lęs (dgs. vard.) „kiaulės“, 'rō,žęs (vns. kilm.) „rozės“ – rō,žęs (dgs. vard.) „rozės“, 'vi,štó:s (vns. kilm.) „vištos“ – vi,štó:s (dgs. vard.) „vištos“, 'l'ó,vo:s (vns. kilm.) „lovos“ – l'ó,vo:s (dgs. vard.) „lovos“. Iš 250 atsakymų teisingi 144 (57,6%). Iš A. Girdenio (1996, 330) lentelės matyti, kad $144 > 141$. Todėl galima sakyti, kad šias formas mokiniai, nors ir sunkiau nei studentės, bet skiria.

4.1.1. Pirmajam instrumentiniam balsių trukmės eksperimentui⁶ pasirinktų porų vienas narys kituose žodžiuose gali turėti pagrindinį kirtį, o kitas – niekada nebūna kirčiuotas, t.y. norėta įsitikinti, ar skiriasi morfemos kirtį galūnėje turinčių ir jo neturinčių balsių kiekybė. Tirti tokie pavyzdžiai:

1) veiksmažodžių esamojo laiko 2 ir 3 asmuo: 'kó,sti (es.l. 2 a.) „kosti“ – kó,sti (es.l. 3 a.) „kosti“, 'čæu,di (es.l. 2 a.) „čiaudi“ – čæu,di (es.l. 3 a.) „čiaudi“, 'ká.uk,ši (es.l. 2 a.) „kaukši“ – káu.kši (es.l. 3 a.) „kaukši“, 'klle,di (es.l. 2 a.) „kliedi“ – klledi (es.l. 3 a.) „kliedi“, 'mí,rk,si (es.l. 2 a.) „mirksi“ – mí,rksi (es.l. 3 a.) „mirksi“, 'sė,di (es.l. 2 a.) „sėdi“ – sė,di (es.l. 3 a.) „sėdi“;

2) veiksmažodžių esamojo laiko 3 asmuo ir daiktavardžių vardininkas: sė,da „sėda“ – 'gė,da „gėda“, bá,mba (es.l. 3 a.) „bamba“ – 'bám,ba (vns. vard.) „bamba“, næká.nda „nekanda“ – væ'rá.n,da „veranda“, tá,rška „tarška“ – 'tár,ka „tarka“;

3) daiktavardžių daugiskaitos kilmininkas ir veiksmažodžių tariamosios nuosakos 3 asmuo: 'guł,tu (dgs. kilm.) „gultų“ – gułtu (tariam. n. 3as.) „gultų“, 'brañ.k,tu „branktų“ – brañ.ktu „brangtų“, 'liëp,tu (dgs. kilm.) „lieptų“ – liëptu (tariam. n. 3 a.) „lieptų“, 'vař,tu „vartų“ – vař.ktu „vargtų“, 'plí,tu „plytų“ – lí,tu „lytų“, 'vi,št'u „vištų“ – ríšt'u „rištų“;

4) daiktavardžių vienaskaitos kilmininkas ir daugiskaitos vardininkas: 'šá,kęs (vns. kilm.) „šakės“ – šá,kęs (dgs. vard.) „šakės“, 'sil,kęs (vns. kilm.) „silkės“ – sil,kęs (dgs. vard.) „silkės“, 'mù,sęs (vns. kilm.) „musės“ – mù,sęs (dgs. vard.) „musės“, 'šū,kęs (vns. kilm.) „šukės“ – šū,kęs (dgs. vard.) „šukės“, 'vi,štó:s (vns. kilm.) „vištos“ – vi,štó:s (dgs. vard.) „vištos“, 'bó,bo:s (vns. kilm.) „bobos“ – bó,bo:s (dgs. vard.) „bobos“, 'kní,go:s (vns. kilm.) „knygos“ – kní,go:s (dgs. vard.) „knygos“, 'l'í,to:s (vns.

⁶ Diktoriai, įrašymo, trukmės matavimo ir statistinio duomenų apdorojimo metodika ta pati kaip ir [Kazlauskienė, 1998b, 61–76].

kilm.) „Ritos“– *ritos* (dgs. vard.) „Ritos“, *rañ,ko's* (vns. kilm.) „rankos“– *rañ.kos* (dgs. vard.) „rankos“;

5) vienaskaitos vardininkas ir esamojo laiko 3 asmuo: *'sė.gę* (vns. vard.) „se-gė“– *sė.gę* (es. l. 3 a.) „segė“, *'šá,kę* „šakė“– *sá.kę* „sakė“, *'mù,šę* „musė“– *mùšę* „mušė“, *'čì,pę* (vns. vard.) „kalėjimas“– *čì.pę* (es. l. 3 a.) „cypė“;

6) daugiskaitos galininkas ir vienaskaitos vardininkas: *'pl.l,kas* (dgs. gal.) „pil-kas“– *pl.lkas* (vns. vard.) „pilkas“, *'bá.l,tas* (dgs. gal.) „baltas“– *bá.ltas* (vns. vard.) „baltas“, *'šá.l,tas* (dgs. gal.) „šaltas“– *šá.ltas* (vns. vard.) „šaltas“, *'gl.r,tas* (dgs. gal.) „girtas“– *gl.rtas* (vns. vard.) „girtas“;

7) vienaskaitos vietininkas ir esamojo laiko 3 asmuo: *'rđ.u,ge* „rauge“– *rđ.u,ge* „raugia“, *'plđ.u,ke* „plauke“– *lđ.u,ke* „laukia“, *'lđ.u,že* „lauže“– *lđ.u,že* „laužia“.

Vienodos kokybės galūnės balsių trukmės matavimo rezultatai akivaizdžiai rodo, kad tiriamųjų formų galūnės balsių kickybė skiriasi (žr. 1 lent.).

1 lentelė. Galūnės balsių, turinčių šalutinį morfemos kirtį ir jo neturinčių, trukmė (ms) ir statistinis jos vertinimas

Pavyzdžiai	n	$\bar{x}$ (ms)	s (ms)	v (%)	95% pasikl. interv. (ms)	$t_p < t_\alpha$
(dgs. kilm.) - <i>u</i>	138	95,4	20,6	21,6	91,9÷98,9	$5,66 > t_{0,001} = 3,36$
(tariam. n.) - <i>u</i>	138	82,1	18,4	22,4	79,0÷85,2	
(vns. kilm.) - <i>os</i>	96	112,4	23,5	20,9	107,6÷117,2	$1,87 < t_{0,05} = 1,99$
(dgs. vard.) - <i>os</i>	91	106,6	19,0	17,8	102,6÷110,5	
(vns. kilm.) - <i>ės</i>	66	112,2	23,7	21,2	106,4÷118,1	$1,74 < t_{0,05} = 2,00$
(dgs. vard.) - <i>ės</i>	64	105,3	21,9	20,8	99,8÷110,7	
(vns. vard.) - <i>ė</i>	31	118,3	14,3	12,1	113,1÷123,6	$3,42 > t_{0,005} = 3,03$
(es. l. 3 a.) - <i>ė</i>	33	104,5	18,0	17,2	98,1÷110,9	
[i, ~]	331	105,8	23,4	22,1	103,3÷108,4	$5,64 > t_{0,001} = 3,32$
[-]	326	95,7	22,5	23,4	93,3÷98,2	
(dgs. gal.) - <i>as</i>	35	82,1	15,3	18,6	76,9÷87,4	$0,53 < t_{0,05} = 2,03$
(vns. vard.) - <i>as</i>	34	80,1	16,5	20,6	74,4÷85,9	
(es. l. 2 a.) - <i>i</i>	118	61,8	12,4	20,1	59,5÷64,0	$2,76 > t_{0,01} = 2,62$
(es. l. 3 a.) - <i>i</i>	112	57,2	12,9	22,5	54,8÷59,6	
(vns. vard.) - <i>a</i>	84	76,3	17,9	23,5	72,4÷80,2	$2,65 > t_{0,01} = 2,64$
(es. l. 3 a.) - <i>a</i>	83	68,9	18,2	26,3	64,9÷72,9	
(vns. viet.) - <i>e</i>	27	86,4	17,0	19,7	79,6÷93,1	$1,27 < t_{0,05} = 2,01$
(es. l. 3 a.) - <i>ia</i>	27	80,1	19,1	23,9	72,5÷87,7	
[~]	264	71,6	17,8	24,8	69,5÷73,8	$3,27 > t_{0,005} = 2,83$
[~]	256	66,4	18,3	27,5	64,2÷68,7	

Statistinis tiriamųjų balsių trukmės reikšmingumas nevienodas. Patikimai skiriasi: esamojo laiko 1 ir 2 asmens *-i*, vienaskaitos vardininko ir esamojo laiko 3 asmens *-a* galūnės balsių trukmė. Dar didesni daugiskaitos kilmininko ir tariamosios nuosakos 3 asmens *-ų* (reikšmingumo lygmuo net 0,001), vienaskaitos vardininko ir būtojo kartinio laiko 3 asmens *-ė* (reikšmingumo lygmuo 0,005) galūnės balsių kiekybės skirtumai. Ne tokie patikimi vienaskaitos kilmininko ir daugiskaitos vardininko *-os*, *-ės*, vienaskaitos vietininko *-e* ir esamojo laiko 3 asmens *-ia* galūnės balsių trukmės skirtumai. Tačiau ir jų pasikliaujamieji intervalai ne visiškai sutampa, o Studento reikšmės nedaug mažesnės už kritines reikšmes, o skirtumo tikimybės gan didelės: *-os* ir *-ės* daugiau negu 90%, *-e* – 80%. Beveik nesiskiria tik daugiskaitos galininko ir vienaskaitos vardininko galūnės *-as* balsių trukmė. Galimas daiktas, tam įtakos turėjo tai, kad galūnės balsis [a] tarp dusliųjų priebalsių tiriamojoje tarmėje gerokai redukuojamas, ir šalutinio kirčio įtaka šių balsių kiekybei sunkiau pastebima.

Peržvelgus visų tiriamųjų galūnės balsių trukmę, matyti bendras dėsningumas: visi galūnės balsiai ilgesni formose, iš principo galinčiose turėti pagrindinį kirtį. Vadinasi, galima teigti, beveik visų (išskyrus turbūt tik vienaskaitos vardininko ir daugiskaitos galininko *-as*) formų galūnės nėra homoniminės. Jos skiriasi balsių ilgumu, kurį šiuo atveju tegali lemti šalutinio morfemos kirčio buvimas ar nebuvimas.

4.1.2. Papildomai buvo lygintos žodžių poros, kuriose abi galūnės negali turėti šalutinio kirčio arba abi jį turi. Šiam eksperimentui parinktos tokios žodžių formos, kurias perskaitė du diktoriai:

1) vienaskaitos vardininkas ir įnagininkas: *'šlúo,ta* (vns. vard.) „šluota“ – *'šlúo,ta* (vns. įnag.) „šluota“, *'šá.r,ka* (vns. vard.) „šarka“ – *'šá.r,ka* (vns. įnag.) „šarka“, *'spł.n,ta* (vns. vard.) „spinta“ – *'spł.n,ta* (vns. įnag.) „spinta“, *'tá.r,ka* (vns. vard.) „tarka“ – *'tá.r,ka* (vns. įnag.) „tarka“, *'káo,sa* (vns. vard.) „kuosa“ – *'káo,sa* (vns. įnag.) „kuosa“, *'júo,sta* (vns. vard.) „juosta“ – *'júo,sta* (vns. įnag.) „juosta“;

2) bevardė giminė ir vienaskaitos įnagininkas: *'tá.n,ku* (bevard. gim.) „tanku“ – *'tá.n,ku* (vns. įnag.) „tanku“, *'só:tu* „sotu“ – *'kó:tu* „kotu“, *'á.i,šku* „aišku“ – *'lá.i,šku* „laišku“;

3) vienaskaitos vardininkas ir daugiskaitos galininkas: *'tá.n,kus* (vns. vard.) „tankus“ – *'tá.n,kus* (dgs. gal.) „tankus“, *'á.i,škus* „aiškus“ – *'lá.i,škus* „laiškus“;

4) vienaskaitos įnagininkas ir vietininkas: *'tá.n,ke* „tankia“ – *'tá.n,ke* „tanke“, *'bá.i,me* „baime“ – *'ká.i,me* „kaimė“;

5) vienaskaitos kilmininkas ir esamojo laiko 3 asmuo: *vał.ko.* (vns. kilm.) „vaiko“ – *vał.ko.* (es. l. 3 a.) „vaiko“, *lañ.ko.* (vns. kilm.) „lanko“ – *lañ.ko.* (es. l. 3 a.) „lanko“, *má.to.* „Mato“ – *má.to.* „mato“, *kañ.po.* „kampo“ – *tañ.po.* „tampo“;

6) vienaskaitos galininkas ir veikiamosios rūšies dalyvio būtojo kartinio laiko daugiskaitos vardininkas: *ká.le.* (vns. gal.) „kalė“ – *ká.le.* (dalyv.) „kalė“, *tiě.se.* (vns. gal.) „tiesė“ – *tiě.se.* (dalyv.) „tiesė“, *kėđ.de.* „kėdė“ – *sėđ.de.* „sėdė“, *šá.ke.* „šakė“ – *sá.ke.* „sakė“.

Eksperimento rezultatai rodo, kad visų tiriamųjų galūnės balsių trukmės skirtumai statistiškai nereikšmingi (žr. 2 lent.).

Taigi šių galūnių trukmė nesiskiria. Mat abi lyginamosios galūnės kituose žodžiuose arba turi pagrindinį kirtį (vienaskaitos įnagininko ir vietininko -e, vienaskaitos įnagininko ir bevardės giminės -u, vienaskaitos vardininko ir įnagininko -a, vienaskaitos vardininko ir daugiskaitos galininko -us), arba abi jo neturi (vienaskaitos kilmininko ir esamojo laiko 3 asmens -o, vienaskaitos galininko ir veikiančios rūšies būtojo kartinio laiko dalyvio daugiskaitos vardininko -ę).

2 l e n t e l ė. Kai kurių vienodos kokybės galūnės balsių trukmė (ms) ir statistinis jos vertinimas

Pavyzdžiai	n	$\bar{x}$ (ms)	s (ms)	v (%)	95% pasikl. interv. (ms)	$t_p < t_{0,05}$
vns.vard. -a	35	79,1	20,0	25,3	72,2÷85,9	1,03 < 2,03
vns.įnag. -a	36	74,5	17,1	22,9	68,7÷80,3	
vns.įnag. -u	18	50,6	14,3	28,2	43,5÷57,7	0,87 < 2,03
bevardė gim. -u	18	54,6	13,4	24,5	48,0÷61,3	
vns.vard. -us	12	53,5	6,9	12,8	49,1÷57,9	1,60 < 2,07
dgs.gal. -us	12	58,2	7,4	12,7	53,5÷62,9	
vns.įnag. -e	12	85,3	26,5	31,0	68,5÷102,1	1,00 < 2,07
vns.viet. -e	12	76,3	16,3	21,3	65,9÷86,6	
vns.gal. -ę	24	116,8	12,9	11,0	111,3÷122,2	0,17 < 2,01
dalyv.dgs.vard. -ę	24	117,4	15,0	12,7	111,1÷123,7	
vns.kilm. -o	24	106,1	19,6	18,5	97,8÷114,4	0,98 < 2,01
būt.k.l. 3 asm. -o	24	100,8	17,8	17,7	93,3÷108,4	

Neigiami šių galūnių trukmės tyrimo rezultatai šiuo atveju yra pozityvūs, nes ir jie remia hipotezę, kad tiriamojoje tarmėje egzistuoja šalutiniai morfemos kirčiai, kurie sudaro priešpriešą tokio kirčio nebuvimui (Girdenis, 1995, 239).

Trumpai apibendrinant, galima pasakyti, kad pietinių vakarų aukštaičių tarmėje galūnių, iš principo galinčių turėti pagrindinį kirtį, balsiai ilgesni negu niekada nekirčiuojamų galūnių balsiai. Kadangi trukmė vienas iš kirčio buvimo požymių, galima teigti, kad ilgesnės galūnės (vns. kilm. -ės, -os, vns. vard. -ė, -a, vns. viet. -e, dgs. kilm. -ų, es. l. la. -i) turi šalutinį morfemos kirtį.

4.2.1. Antrajam eksperimentui, kuriuo ketinama išsiaiškinti, ar skiriasi šalutinį ritminį kirtį turinčių ir jo neturinčių balsių trukmė, parinkti tokie pavyzdžiai su vienodos kokybės kamieno ir galūnės balsiais: *'d.ša,ka* „ašaka“, *'é.ke,te* „ekete“, *pa'siti,ki* „pasitiki“, *válka,ta* „valkata“, *'riešu,tu* „riešutu“, *'pásu,ku* „pasuku“, *pé.řo.ko* „peršo-ko“, *'pás.a,ka* „pasaka“, *pé.rko.řto* „perkošto“, *práske.tę* „praskėtė“. Be to, trijuose žodžiuose matuotas dar ir priešskirtinių balsių ilgumas: *pasta'tū* „pastatų“, *šep'e'čū* „šepėčių“, *pasta'tè* „pastatė“.

⁷ Šio žodžio pirmąjį balsį kauniškiai taria nevienodai (LKA 2, 1982, 26–27, žem. nr. 9): [e] taria apie Šakius, Griškabūdį (zanavykai) ir į vakarus nuo Vilkaviškio, kiti čia taria [a]. Tačiau toks tarimo skirtumas šiam eksperimentui neturi įtakos.

Visi trumpieji antrojo pokirtinio skiemens (t. y. galūnės) balsiai vidutiniškai 1,2 karto ilgesni už pokirtinius kamieno balsius. Beveik visų lygintų balsių trukmės skirtumai nemaži ('*á.ša,ka* – 13,8 ms; '*vá.lka,ta* – 9,1 ms; '*pá.sa,ka* – 14,5 ms; '*rlešu,tu* – 13,5 ms; '*pásu,ku* – 13,9 ms; '*pa'stli,ki* – 18,6 ms) ir statistiškai reikšmingi (žr. 3 lent.). Vienintelis ne toks reikšmingas tik žodžio '*é.ke,te* kamieno ir galūnės balsių trukmės skirtumas, bet ir čia galūnės balsis [e] nemažai (1,1 karto) ilgesnis už kamieno [e] ir skirtumo tikimybė gan didelė (85%).

3 lentelė. Triskiemenių žodžių pirmojo ir antrojo pokirtinio balsio trukmė ir statistinis jos vertinimas

Pavyzdžiai	n	$\bar{x}$ (ms)	s (ms)	v (%)	95% pasikl. interv. (ms)	$t_p < t_\alpha$
' <i>á.ša,ka</i> [a] / [≠C—]	19	70,4	12,5	17,8	64,4÷76,5	2,13 > $t_{0,05} = 2,03$
' <i>á.ša,ka</i> [a] / [≠CUC—]	19	84,2	25,2	30,0	72,0÷96,3	
' <i>vá.lka,ta</i> [a] / [≠C—]	15	58,1	10,3	17,7	52,4÷63,8	2,07 > $t_{0,05} = 2,05$
' <i>vá.lka,ta</i> [a] / [≠CUC—]	15	67,8	15,0	22,1	59,5÷76,1	
' <i>pá.sa,ka</i> [a] / [≠C—]	17	58,4	15,2	25,9	50,7÷66,2	2,70 > $t_{0,05} = 2,04$
' <i>pá.sa,ka</i> [a] / [≠CUC—]	17	72,9	16,3	22,3	64,6÷81,3	
' <i>é.ke,te</i> [e] / [≠C—]	12	77,1	12,5	16,2	69,2÷85,0	1,44 < $t_{0,05} = 2,07$
' <i>é.ke,te</i> [e] / [≠CUC—]	12	85,5	16,0	18,8	75,3÷95,7	
' <i>rlešu,tu</i> [u] / [≠C—]	18	47,4	13,3	28,0	40,8÷54,0	2,78 > $t_{0,01} = 2,73$
' <i>rlešu,tu</i> [u] / [≠CUC—]	18	60,9	15,7	25,8	53,1÷68,7	
<i>pásuku</i> [u] / [≠C—]	15	56,1	8,0	14,3	51,7÷60,6	3,62 > $t_{0,005} = 3,41$
<i>pásuku</i> [u] / [≠CUC—]	15	70,0	12,5	17,8	63,1÷76,9	
<i>pasitiki</i> [i] / [≠C—]	16	49,4	13,4	27,0	42,3÷56,6	2,62 > $t_{0,05} = 2,04$
<i>pasitiki</i> [i] / [≠CUC—]	16	59,6	8,0	13,3	55,4÷63,9	
<i>pé.ršo.ka</i> [o.] / [≠C—]	13	91,8	21,7	23,6	78,7÷104,9	1,73 < $t_{0,05} = 2,06$
<i>pé.ršo.ka</i> [o.] / [≠CUC—]	13	107,7	25,1	23,3	92,5÷122,9	
<i>pé.rko.što</i> [o.] / [≠C—]	18	107,7	20,1	18,7	97,7÷117,7	1,47 < $t_{0,05} = 2,03$
<i>pé.rko.što</i> [o.] / [≠CUC—]	18	98,9	15,8	16,0	91,0÷106,7	
<i>práske.tę</i> [ę.] / [≠C—]	15	97,5	11,7	12,0	91,0÷104,0	1,60 < $t_{0,05} = 2,05$
<i>práske.tę</i> [ę.] / [≠CUC—]	15	89,1	16,9	19,0	79,7÷98,4	

V. Vaitkevičiūtė (1960, 208) teigia, kad lietuvių bendrinėje kalboje galūnės balsiai esą ilgesni už atitinkamus vidinius balsius. Jeigu tai būtų būdinga ir pietiniams

vakarų aukštaičiams, tuomet čia nekiltų jokių problemų. Tačiau, kaip matyti iš anks-
tesnių vakarų aukštaičių kauniškių balsių kiekybės tyrimų (Kazlauskienė, 1998b, 61–
78), šioje tarmėje galūnės balsiai trumpesni už vidinius balsius. Todėl šiuose pavyz-
džiuose vienodos kokybės kamieno ir galūnės balsių trukmės skirtumas galima aiš-
kinti tik šalutinio kirčio įtaka⁶.

Ilgųjų to paties žodžio vienodos kokybės balsių tyrimo rezultatai prieštarin-
gi: dviejuose pavyzdžiuose (*pá.rko.što.* ir *práskę.tę.*) pokirtinio skiemens balsiai ne-
mažai ilgesni (1,1 karto; skirtumo tikimybė didesnė negu 85%) už galūnės balsius, o
viename (*pá.ršo.ko.*) – 1,2 karto (skirtumo tikimybė 80%) ilgesnis antrojo pokirtinio
skiemens balsis. Atidžiau pažvelgus į 3 lent. pateiktus tiriamuosius pavyzdžius, maty-
ti, kad trumpųjų balsių šalutinis nefonologinis kirtis sutampa su morfemos kirčiu, t.
y. vienaskaitos vardininkas, įnagininkas, esamojo laiko 1 ir 2 asmenys kituose žo-
džiuose gali turėti kirtį galūnėje. Todėl šiuose pavyzdžiuose šalutinis ritminis kirtis
tarsi paryškina morfemos kirtį galūnėje. Čia tiriami ilgieji balsiai, atrodo, turi šalu-
tinį morfemos kirtį šaknyje (*'pé.r,ko.što.*; *'pé.r,šo.ko.*; *'prá,škę.tę.*), kuris greičiausiai
ryškesnis už ritminį kirtį, dėl to galūnės balsių trukmės tyrimo rezultatai priešta-
ringi.

4 l e n t e l ė. Trisklėmenių žodžių pirmojo ir antrojo prieškirtinio balsio trukmė
ir statistinis jos vertinimas

Pavyzdžiai	n	$\bar{x}$ (ms)	s (ms)	v (%)	95% pasikl. interv. (ms)	$t_p > t_{0,05}$
<i>pasta'tū:</i> [a] / [—CUC ~]	14	79,3	13,7	17,2	71,4+87,2	2,12 > 2,06
<i>pasta'tū:</i> [a] / [—C ~]	14	69,6	10,4	14,9	63,6+75,6	
<i>pasta'tė</i> [a] / [—CUC ~]	15	80,3	16,3	20,3	71,3+89,4	2,18 > 2,05
<i>pasta'tė</i> [a] / [—C ~]	15	69,3	11,0	15,8	63,2+75,3	
<i>šep'e'čū:</i> [e] / [—CUC ~]	15	71,1	12,8	18,0	64,0+78,2	1,00 < 2,05
<i>šep'e'čū:</i> [e] / [—C ~]	15	67,0	9,1	13,6	62,0+72,1	

Prieškirtinių to paties žodžio balsių trukmės tyrimo rezultatai taip pat rodo, kad
balsis ilgesnis būtent antrajame pokirtiniame skiemenyje, o ne greta kirčiuoto skie-
mens. Pavyzdžiuose *pasta'tū:* ir *pasta'tė* balsių kiekybės skirtumai didesni (*pasta'tū:*
trukmės skirtumas 9,7 ms; *pasta'tė* – 11,0 ms) ir statistškai patikimi (žr. 4 lent.): pa-
sikliaujamieji intervalai nedaug susiliečia, Studento kriterijaus reikšmė 0,05 lygiu vir-
šija kritinę reikšmę. Žodyje *šep'e'čū:* prieškirtinio ir antrojo prieškirtinio skiemens
balsių trukmės skirtumas mažesnis (4,1 ms) ir ne toks reikšmingas. Tačiau teigti, kad

⁶ Jeigu lygintume kamieno ir uždarnosios galūnės balsių kiekybę, pvz.: *'á.ša.kas* „ašakas“, *'é.ke.tes* „eketas“, tai trukmės skirtumas būtų dar didesnis, nes piktinių vakarų aukštaičių tarmėje uždarnosios galūnės balsiai ilgesni nei atvirosios (Kazlauskienė, 1998a, 113–122).

šie balsiai visiškai nesiskiria, negalima, nes jų pasikliaujamieji intervalai ne visiškai sutampa, Studento reikšmė nėra labai maža (skirtumo tikimybė – beveik 70%).

Šių balsių trukmę, be abejo, taip pat lemia šalutinis kirtis. Pavyzdžiuose (*pas-ta'tū*: ir *pas-ta'tè*) šalutinis nefonologinis kirtis sutampa su morfemos kirčiu (priešdėlis *pa-* kituose žodžiuose gali turėti pagrindinį kirtį, pvz.: *pāstotė*, *pāšukos*) ir jį tarsi sustiprina. Turbūt dėl tos priežasties šiuose žodžiuose balsių trukmės skirtumas didesnis. Pavyzdyje *šepe'čū*: turime tik šalutinį nefonologinį kirtį, ir turbūt dėl to čia trukmės skirtumas ne toks ryškus.

4.2.2. Su pokirtiniais ilgaisiais galimu ritminiu kirčiu kirčiuotais balsiais atliktas dar vienas eksperimentas. Analizuoti tokie pavyzdžiai: *pamá.to*. „pamato“ – '*pé.rma.to*. (es. l. 3 a.) „permato“ – '*pé.rsi.mato*. „persimato“, *pašlioste*. (būt. k. l. 3 a.) „pašluostė“ – '*pé.ršluo.stę*. „peršluostė“ – '*pé.rsi.šluostę*. „persišluostė“. Nustatyta, kad ilgieji pokirtiniai galinės balsiai nemažai trumpesni už antrojo pokirtinio skiemens balsius ([o.] / [∪C=C—] : [o.] / [∪C=C—] = 1 : 1,2; [e.] / [∪C=C—] : [e.] / [∪C=C—] = 1 : 1,1).

5 lentelė. Pokirtinio ir antrojo pokirtinio skiemens balsių trukmė (ms) ir statistinis jos vertinimas

Pavyzdžiai	n	$\bar{x}$ (ms)	s (ms)	v (%)	95% pasikl. interv. (ms)	$t_p < t_a$
<i>pamá.to</i> .	18	92,1	20,9	22,7	81,7 ÷ 102,5	$2,53 > t_{0,05} = 2,03$
' <i>pé.rma.to</i> .	17	108,9	18,4	16,9	99,5 ÷ 118,4	
<i>pamá.to</i> .	18	92,1	20,9	22,7	81,7 ÷ 102,5	$0,02 < t_{0,05} = 2,03$
' <i>pé.rsi.mato</i> .	17	92,2	18,3	19,8	82,8 ÷ 101,5	
' <i>pé.rma.to</i> .	17	108,9	18,4	16,9	99,5 ÷ 118,4	$2,67 > t_{0,05} = 2,04$
' <i>pé.rsi.mato</i> .	17	92,2	18,3	19,8	82,8 ÷ 101,5	
<i>pašlioste</i> .	12	91,7	22,2	24,2	77,6 ÷ 105,8	$1,10 < t_{0,05} = 2,09$
' <i>pé.ršluo.stę</i> .	10	100,1	10,8	10,8	92,4 ÷ 107,8	
<i>pašlioste</i> .	12	91,7	22,2	24,2	77,6 ÷ 105,8	$2,10 > t_{0,05} = 2,08$
' <i>pé.rsi.šluostę</i> .	12	82,4	12,5	15,1	74,5 ÷ 90,3	
' <i>pé.ršluo.stę</i> .	10	100,1	10,8	10,8	92,4 ÷ 107,8	$3,52 > t_{0,005} = 3,15$
' <i>pé.rsi.šluostę</i> .	12	82,4	12,5	15,1	74,5 ÷ 90,3	

Žodžiuose *pamá.to*. – '*pé.rma.to*. galinės balsių ilgumo skirtumas (16,8 ms) statistiškai reikšmingas: pasikliaujamieji intervalai mažai tesusiliečia, o apskaičiuota Studento kriterijaus reikšmė 0,05 lygiu viršija kritinę šio kriterijaus reikšmę (žr. 5 lent.). Antrojoje poroje (*pašlioste*. – '*pé.ršluo.stę*.) ilgųjų balsių nemažas trukmės skirtumas (8,4 ms), padidinus realizacijų skaičių, taip pat išryškėtų. Vadinas, galima teigti, kad ilgieji pokirtiniai galinės balsiai trumpesni už antrojo pokirtinio skiemens balsius.

Ilgųjų pokirtinių ir trečiojo pokirtinio skiemens galūnės balsių kiekybės lyginimo rezultatai nevienodi: pavyzdžiuose *pamá.to* – 'pé.rsi.mato. balsio [o.] ilgumas visai nesiskiria ($\bar{x} = 92,1$ ms ir $\bar{x} = 92,2$ ms)⁹, o 'pé.rsi.šluostę. – pašlúostę. balsio [e.] trukmės skirtumas nemažas (9,3 ms) ir statistiškai reikšmingas. Čia, kaip ir galima tikėtis, trumpesnis balsis trečiajame pokirtiniame skiemenyje.

Antrojo ir trečiojo pokirtinio skiemens ilgųjų balsių trukmė gerokai skiriasi. Čia ilgesni balsiai antrajame pokirtiniame skiemenyje. Trukmės skirtumai nemaži ([o.] – 16,7 ms; [e.] – 17,7 ms) ir statistiškai patikimi.

Vadinasi, ilgieji nekirčiuoti a n t r o j o pokirtinio skiemens galūnės balsiai gerokai i l g e s n i už pokirtinius ir trečiojo pokirtinio skiemens balsius. Toks jų ilgumas, atrodo, gali priklausyti tik nuo kalbos ritmo.

5. Trečioji šalutinio kirčio grupė yra vadinamieji dviviršūniai kirčiai, susidarantys priešpaskutiniame ilgajame skiemenyje tų žodžių, kurie turi trumpą kirčiuotą galūnę, pvz.: *bę'dà* „bėda“, *bli'nūs* „blynus“, *mai'šū* „maišu“, *bai'gū* „baigiu“. Kad toks kirtis gali būti kauniškių tarmėje, pirmą kartą užsiminė A. Girdenis ir A. Rosinas (1974, 195, 17 išn.; 1976, 194, 20 išn.). Šiek tiek vėliau A. Girdenis (1978, 75–76) trumpai paaiškino, kuo remdamasis jis laikosi tokios nuomonės: stebėdamas ir užrašinėdamas vienos zanavykų šeimos kalbą jis atkreipė dėmesį į dvigarsio, einančio prieš trumpą galūnę, dėmenų pailgėjimą. Vadinasi, ilgieji skiemenys prieš trumpą kirčiuotą galūnę turėtų būti ilgesni nei prieš ilgąją galūnę. Taip ir yra tiriamojoje tarmėje. Ilgieji balsiai prieš trumpą kirčiuotą galūnę 1,2 karto ilgesni už ilguosius balsius prieš tvirtagalę galūnę (Kazlauskienė, 2000, 68). Toks šių balsių trukmės skirtumas statistiškai reikšmingas: pasikliaujamieji intervalai nesuliečia $[-] / [- C \grave{~}] = 105 \div 118$ ms; $[-] / [- C \grave{~}] = 122 \div 134$ ms), nustatyta Studento kriterijaus reikšmė didesnė už kritinę ($3,94 > t_{0,001} = 3,46$). Tačiau šiuo atveju, kaip rodo tyrimas, negalima pasikliauti tik vienu fonetiniu požymiu – kiekybe, – nes ir trumpieji balsiai prieš trumpą kirčiuotą galūnę ilgesni (1,1 karto) nei prieš tvirtagalę. Tiesa, jų trukmės skirtumas nėra toks reikšmingas: pasikliaujamieji intervalai susiliečia $[\cup] / [- C \grave{~}] = 69 \div 81$ ms; $[\cup] / [- C \grave{~}] = 77 \div 89$ ms; o $1,85 < t_{0,05} = 2,00$).

6. Apibendrinant galima daryti išvadą, kad tiriamojoje tarmėje galimas trejopas šalutinis kirtis: a) fonologinis morfemos, b) dviviršūnis, c) nefonologinis ritminis kirtis. Daugeliu atvejų tuos kirčius turinčių skiemenų balsiai ilgesni už balsius, vartojamus skiemenyse be šalutinio kirčio. Kadangi skiemens centro kiekybė yra vienas iš kirčio buvimo požymių, todėl vargu ar verta abejoti pačiu šalutinio kirčio egzistavimo šioje tarmėje faktu, nes tada nebūs įmanoma paaiškinti šių eksperimentų rezultatus.

⁹ Įrodyta (Kazlauskienė, 1998, 79–85), kad galūnės balsių kiekybė nuo skiemenų skaičiaus nepriklauso. Todėl šiuose pavyzdžiuose balsių ilgumo skirtumai negali būti paaiškinami skiemenų skaičiaus įtaka.

Summary

In the south-western Aukštaitian dialect the word-final vowels in the endings which could basically possess the main stress (sg. genet. *-ės, -os*, sg. nomin. *-ė, -a*, sg. locat. *-e*, pl. genet. *-ų*, pres. t. 1 person *-i*) are longer than those of never stressed word-final vowels (pl. nomin. *-.ės, -os*, pres. t. 3 person *-a, -ia*, past. t. 3 person *-ė*, subj. m. *-ų*, pres. t. 3 person *-i*). The statistical analysis shows that these are reliable vowel length differences. As the vowel length is one of the most distinct features of the stress occurrence, the statement that longer word-final vowels have the secondary morpheme stress is possible.

Investigation of the length of the same quality vowels in the same word obviously shows that the length of short vowels may also depend on the secondary stress. The short vowels in the second post-stressed syllable are on the average 1.2 times longer than the vowels in the post-stressed stem; the short vowels in the second pre-stressed syllable are 1.1 times longer than the vowels in the pre-stressed vowels. These are statistically reliable differences in the length of vowels. The differences of the vowel quantities are more vivid, when the secondary rhythmic stress coincides with the secondary morpheme stress.

The long vowels of the third post-stressed syllable as well as the post-stressed end of word vowels are undoubtedly shorter than the second post-stressed vowel (compare: the ratio of the quantity of vowels in the investigated examples: *pamā'to' : pėrsimato' : pėrmato' = 1 : 1 : 1.2; pėrsišluostė' : pašluostė' : pėršluostė' = 1 : 1.1 : 1.2*). This proves completely that the length of vowels in word-final position depends on the secondary rhythmic stress, which occurs in the second post-stressed syllable.

LITERATŪRA

- Atkočiaitė D.*, 1997, Šalutiniai kirčiai pietų žemaičių raseiniškių šnektose. – Jaunųjų kalbininkų konferencija: konferencijos pranešimų tezės: 1997 m. lapkričio 20 d. Vilnius: LKI, 5–6.
- Bukanis J.*, 1983, Fonologiniai šalutiniai kirčiai ir kircio tipai pietų žemaičių varniškių tarmėje. – *Kalbotyra*, t. 34 (1), 14–23.
- Girdenis A.*, 1966, Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) tarmės pokirtinių skiemenų priegaidės. – *Kalbotyra*, t. 14, 57–71.
- Girdenis A.*, 1968, [Rec. kn.]: Z.Zinkevičius, Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija. – *Baltistica*, t. 4 (1), 135–144.
- Girdenis A.*, 1971a, Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga. – *Baltistica*, t. 7 (1), 21–31.
- Girdenis A.*, 1971b, [Rec. kn.]: Lietuvių kalbos tarmės (Chrestomatija). – *Baltistica*, t. 7 (2), 201–209.
- Girdenis A.*, 1978, Akcentologinis mažmožis. – *Baltistica*, t. 14 (1), 75–76.
- Girdenis A.*, 1984, Dvikirčiai žodžiai M. Daukšos „Postilėje“. – *Kalbotyra*, t. 35 (1), 108–109.
- Girdenis A.*, 1990–1993, Tarmių tekstai. T.30: Pietiniai vakarų aukštaičiai. Asmen. archyvas.
- Girdenis A.*, 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius: Petro ofsetas.
- Girdenis A., Pupkis A.*, 1994, Vienas lietuvių kalbos ritmo bruožas. – *Kalbotyra*, t.43 (1), 88–89.
- Girdenis A., Rosinas A.*, 1974, [Rec. kn.]: V.Grinaveckis, Žemaičių tarmių istorija (Fonetika). – *Baltistica*, t. 10 (2), 187–207.
- Grinaveckis V.*, 1973, Žemaičių tarmių istorija (Fonetika). Vilnius: Mintis.
- Grinaveckis V.*, 1975, Dėl naujo požiūrio į kai kuriuos lietuvių istorinės dialektologijos klausimus. – *Baltistica*, t.11 (2), 185–200.
- Kazlauskienė A.*, 1998a, Atvirojo ir uždarojo skiemens balsių trukmė pietinių vakarų aukštaičių tarmėje. – Lietuvių kalbotyros klausimai, t. 40, 113–122.
- Kazlauskienė A.*, 1998b, Balsių kickybės santykiai pietinių vakarų aukštaičių tarmėje. – *Kalbotyra*, t. 47 (1), 61–77.
- Kazlauskienė A.*, 1998c, Pietinių vakarų aukštaičių tarmės balsių kickybė: Daktaro disertacija. Kaunas: VDU.

Kazlauskienė A., 2000, Gretimų garsų įtaka balsių kiekybei pietinių vakarų aukštaičių tarmėje. – *Kalbotyra*, t. 48 (1)–49(1), 63–70.

Kosienė O., Girdenis A., 1979, Fonologinis šalutinis kirtis rytų aukštaičių uteniškių tarmėje. – *Kalbotyra*, t.30 (1), 48–56.

LKA 2 – Lietuvių kalbos atlasas. Fonetika. Vilnius: Mokslas, 1982.

Markevičienė Ž., 1999, Aukštaičių tarmių tekstai. I dalis. Vilnius: VU I-kl.

Salys A., 1946, Lietuvių kalbos tarmės. Tübingenas.

Urbanavičiūtė-Markevičienė Ž., Grinaveckis V., 1992, Kauniškiai.– Lietuvių tarmės, t. 2: Fonetika. Morfologija. Vilnius: VPI.

Vaitkevičiūtė V., 1960, Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas arba kiekybė. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 3, 207–217.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija. Vilnius: Mintis.

Vytauto Didžiojo universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
2001-07-04